

Mees, kellele kuulus nõukogude aja mäletamise monopol

Aksel Tamm
23. XII 1931 – 15. VIII 2023

Foto: Kalju Suur

Kõrges vanuses lahkus suve lõpul Aksel Tamm – oma kõigi muude ametite hulgas ka Keele ja Kirjanduse peatoimetaja aastatel 1983–1995. Tõsi, see ei olnud tema jaoks tõus ametiredelil, vaid pigem pehme maandumine siis, kui ta oli sunnitud lahkuma kirjastuse Eesti Raamat juhi kohalt. Toona ainsa ilukirjandust välja andnud Eesti kirjastuse juhtimine oli laia profiiliga töö, mis andis võimaluse ohtralt rakendada oma läbirääkimistalenti ja suhelda kõikvõimalike inimestega, seda ka rahvusvaheliselt, kuigi toona tähendas see peami-

selt Vene suunda. Erialaajakirja paratamatult ahtam ampluaa ja kodusem toimetus võisid selle kõrval jääda kitsaks. Ajakirja tuli Tamm pärast esimest peatoimetajat Olev Jõge, kes oli Keelt ja Kirjandust juhtinud alates selle rajamisest 1958. aastal ning kujundanud väljaande näo. Tamm, kes suhtles Jõega ka perekondlikult, jätkas põhijoontes tema sissetöötatud liini. Kolleegid toimetusest meenutavad teda sümpaatse ülemuse, hea suhtleja ja targa inimesena, lisaks suure vene kirjanduse huvilisena, kuid ei mäleta, et ta oleks ajakirjas teinud olulisi muudatusi või kellegi töösse jõuliselt sekkunud. Kui tuli võimalus asuda end teostama president Lennart Mere nõunikuna, haaras Tamm sellest otsekohe kinni ja lahkus seniselt töölt, andnud sellest toimetusele teada kuulu järgi telefoni teel. Niisiis tuleb järelehuüde kohta ehk lausa ebaviisaka otsekoheusega mõõnda, et Keeles ja Kirjanduses veedetud aastad ei olnud Tamme eluloos kõige olulisem osa.

Luban endale aga niisugust ebaviisakust seepärast, et järgneb siiras avaldus: ikkagi on minu jaoks suur au ja rõõm nüüd töötada just selsamal ametikohal, kus Tamm kunagi. Nagu mujalgi on välja toodud, oma kõige kaalukama panuse eesti kultuuri – võib-olla kaalukama kui omaaegne kirjastuse juhtimine – on Tamm andnud hoopis elu lõpus, nõukogude eesti kirjandus- ja kultuurielu professionaalse, särava ja võluva **mäletajana**. Ta jõudis pikkade aastate jooksul olla seotud paljude oluliste kirjandusinstituutidega (lisaks mainitutele näiteks ajakirjaga Looming ning Eesti Kirjanike Liiduga) ja sellest kõigest on ta hea meelega ka jutustanud: kirjutanud raamatuid, esinenud raadiosaadetes, vastanud ajakirjanike küsimustele, aga ühtlasi võtnud uurijaid eraviisiliselt jutule. Nii ongi ta tohutut muljet avaldanud noorematele põlvkondadele, kes on hädasti tahtnud teada saada, kuidas asjad sel

kaugel ja võõral, nüüdseks lausa mütooloogilisel ajal „tegelikult” olid. Seesuguses põlvkondlikus vaimus olin minagi Tamme kui jutustaja ja mäletaja suur fänn.

Tutvusin Aksel Tammega siis, kui olin hiljaaegu tulnud Keelde ja Kirjandusse tööle kirjandusteaduse toimetajana. Kolleeg, kultuuriloo valdkonna toimetaja Mall Jõgi tellis minult kui algajalt nõukogudeuurijalt arvustuse viimasele Tamme kolmest mälestusteraamatust, „Ütle, tsensor, milleks sulle käärid. Keelamise lood” (2012). Püüdsin muidugi säilitada kriitilist pilku, kuid lasksin end kiiresti ära võluda sarmikal pajatusviisil, mis nõukogude tsensuuri mehhanismi elegantselt üles visandas, ära seletas ja ilusaks looks vormis. Jutustaja kõneles humoorikalt ja sõbralikult, kuid mitte hinnanguteta; näilikult distantseerus olukorrast, kuid ei unustanud möönda ka omaenese eksimusi ja võitis sedasi pehmet kõhualust paljastades eriti hõlpsasti lugeja enese poole. Autor oli arvustusega rahul – ja palus Mallel korraldada meie kohtumise lõunasöögilauas. See žest rabas hingepõhjani noort kriitikut, kes oli harjunud, et nägupidi ei tunta paljusid neidki inimesi, kellega on internetis kuude kaupa suheldud, olgu ametlikul või isiklikul pinnal. Lõunasöök toimus, võimalik et koguni pitsi konjaki või muu analoogse seltsis, ja pani aluse suurele sümboolsele.

Edaspidi intervjueerisin Tamme mõned korrad, samuti kohvikulaua taga, et koguda taustainfot oma doktoritöö jaoks, mis tegeles lõviosas 1960.–1970. aastatega. Mingil hetkel avastasin, et kogu minu arusaama ja ettekujutust sellest niinimetatud hilisnõukogude ajast kujundabki tema muigamisi edasi antud, aga detailirohke jutustus: toona oli kombeks vaata nii-janaa; tegelikud otsused tulid vaata seal-ja-sealt, seal-ja-seal aga tehti niisama head nägu; see-ja-too olid mõistlikud inimesed, aga see-ja-too jäigavõitu. Just Tamme mälestused on mul aidanud paremini

mõista seda, mis tänapäevast paistab nõukogude aja paradoksina: paljut võis küll suunata võimu ja vastupanu dünaamika, aga see oli määratult keerukam kui lihtsalt „riik vs. dissidendid”. Muidugi ütleb kriitiline kaalutusvõime, et kõik ei pidanud ilmtingimata olema täpselt nii, nagu rääkis Tamm, ja küllap võis teistel mõnelgi juhul olla asjast teistsugune pilt. Inimesed mäletavad ju isegi ilmet päeva erinevalt. Kuid naljatamisi võib öelda, et mida enam kadus kõrvalt teisi kohal viibinuid, seda enam koondus Aksel Tamme kätte nõukogude aja mäletamise monopol, ja ta hoidis seda hästi.

Mingis mõttes kehastas Tamm seda aega ise, nii nagu ikka juhtub nendega, kes elavad pika elu. Näiteks oma abikaasale, teatriuurijale Lilian Vellerannale, viitas ta vestluses sageli kui „naiskodanik Vellerannale” – kõnealuse isiku suhtes absoluutselt ja kõigiti lugupidavalt, kuid omaaegse nõukoguliku keelepruugi suhtes irooniliselt, samal ajal seda elus hoides. On saanud legendiks, et 17-aastasena jõudis Tamm käia noortedelegatsiooni koosseisus Moskvas Jossif Stalini 70. sünnipäeval, kus nägi eemalt ka suurt juhti ennast. Praegu, mil uue hooga on hakatud järke ajama toonase kirjarahva suhetes punavõimuga, tuleb võib-olla üle rõhutada, et nimetan seda kui kurioosset fakti, mis minu silmis ilmtingimata ei määri asjaosalise moraalselt palet. See kurioosum illustreerib aga elavalt, et Tamm oli oma silmaga näinud ka nii-öelda kõige hullemat, kuigi nagu ta ise meenutas, kui tema 1950. aastal ülikooli jõudis, oli eriti võigas puhastustöö juba lõppenud. See kõik on nüüd kättesaadav vaid teise mälu kaudu.

Teistpidi nägi Tamm ära nõukogude võimu lõpu ning astus selle mõtestajate kilda täiesti tänapäevases perspektiivist. Pole sugugi väike oskus mõista ka murrangutele järgnevaid uusi aegu ja orienteeruda uutes mõtteraamistikes. See ei ole prae-

gusel juhul eufemism kaasajooksikluse või kerglase meelemuutmise kohta. Pean silmas lihtsalt võimet arugi saada sellest, kuidas mõtlevad järgmised põlvkonnad: taibata, mida nad sinu käest ajaloo kohta peale kuivade faktide õieti küsivad, ja anda vastuseid, mis küsijatele midagi ütlevad. Just see võime oli Aksel Tammel olemas.

Veel üks põhjus, miks Tamme lood on hästi kinnistunud, on see, et need on põhikoelt optimistlikud. See on ehk nõritanud mõndagi, kelle meelest ei tohiks nõukogude aega üldse nii armsalt ja reipalt meenutada – ja ammugi ei tohiks seda teha inimene, kes siis nii head elu elas. Tamm ise tundus rääkimist pidavat hoopiski moraalseks kohuseks: paljud varem muga-val positsioonil olnud inimesed ei ole tahtnud toonast aega tagantjärele puudutada ja Tamm on seda mõnele (näiteks julgeolekutegelastele) ka ette heitnud, kutsudes neid üles kaarte avama. Aga mida kaugeemale see aeg kaob, seda enam vajatakse lugu, mis oleks jutustatud kibestumata ja annaks lootust. Just seda Tamm pakkus, kuigi ilma paatose ja suurte sõnadeta. Toimunud episoode käsitles ta distantilt, kohati endalegi tuhka pähe raputades, aga suuremalt jaolt silmanähtavalt rõõmustades ühe või teise väikese võidu üle. Samal ajal võib lugudele juurde mõelda hoiatava allteksti. Näiteks tsensuuriparandused mõjuvad Tamme meenutustes tohtu

koomiliselt – sääsekurnamise ja putukate sugueluna, nagu ta ise väljendus –, seda aga senikaua, kuni ei taba iseennast sama-suguselt „olusid arvesse võtvalt” peenhäälestamiselt. Igatahes jääb kõlama usk, et sedalaadi totrused on võimalik üle elada ja hiljem neile just niiviisi pisendavalt tagasi vaadata.

Palju on Tamm meenutanud teisi inimesi: kirjanikke, kultuuritegelasi, funktsionääre. Ta vaagis hoolega nii iseenda kui ka teiste toonaste tegutsejate käitumist, kirjeldades vaimukalt kellegi iseäralikke reaktsioone ühes või teises olukorras ning märkides ära ka möödalaskmised. Kuid ta tegi seda alati tähelepanuväärse sõbralikkuse ja mõistmispüüuga, juureldes inimeste taustade ja motiivide üle, vaadeldes nende elukäiku kogu selle tervikus, püüdes nii palju kui võimalik arvesse võtta neid mõjutanud väliseid tegureid. Ühtlasi hoiatas ta sikkudeks ja lammasteks jagamise eest. Kui keegi oligi hakkama saanud mõne seatembuga, ei tähendanud see, et ta tuleks inimesena maha kanda – päris lootusetuid tegelasi leidub Tamme meenutustes vähe ja neil on kõrvaline roll. Suurepärane mäletaja Aksel Tamm väärib seda, et teda mäletataks samamoodi ja sama soojalt, nagu tema ise mäletas teisi.

JOHANNA ROSS